

АГРЕСІЯ ЯК ВИЯВ ТВАРИННОГО ПЕРВНЯ В ЛЮДИНІ

Аналізуються різні підходи до визначення природи людини, акцентується увага на біологічному (тваринному) складникові сутності людини. Автор доходить висновку, що суперечності людської природи – між біологічним і соціальним, фізичним і духовним, природним і штучним, раціональним і емоційним – сьогодні надзвичайно загострилися. Означена ситуація вимагає ретельного наукового аналізу людської природи, дослідження глибинних витоків агресивності. Ключові слова: агресія; людська природа; тваринний первень людини.

Значення терміна «людина» багатогранне, про що свідчить поняттєвий апарат наук, які вивчають людину. У найзагальнішому розумінні термін «людина» вказує на належність до людського роду – вищої сходинки живої природи на нашій планеті. Людина як частина природи є біологічним видом. За своєю тілесною будовою та фізіологічними функціями вона належить до тваринного світу. Характерно, що з погляду біології принципової різниці між людиною і твариною немає.

Актуальність дослідження. Упродовж усієї історії людства філософська думка розв'язує проблему фундаментальної відмінності між тим, що існує незалежно від людини – світом природи, і тим, що створено людиною як у зовнішньому, так і у власному – фізичному й духовному буттєвому просторі. Актуальність дослідження сьогодні визначається рядом причин і зумовлена такими чинниками: По-перше, важливістю дослідити феномен агресії в умовах українського суспільства, яке шукає шляхи свого розвитку, ціннісні ідеали, нові соціальні моделі. По-друге, багатогранністю феномену агресії, пов'язаного з агресивними виявами індивіда на мікро- та макрорівні соціуму, які впливають на формування різних сторін суспільної та індивідуальної свідомості, соціальну напругу та зростання конфліктів на всіх рівнях соціуму, що вимагає особливої уваги до цієї проблеми.

Аналіз останніх публікацій. Перші системні дослідження агресії здійснено Арнольдом Басе, Леонардом Берковцем, Джоном Долардом, Конрадом Лоренцом, Ніколасом Тінбергеном в середині та другій половині ХХ століття. Сьогодні у філософському дискурсі на основі наукових розвідок соціальної психології, соціології, конфліктології та політології відбувається осмислення насилля й агресії та різних їх виявів, а також визначення специфіки їх трансформації у контексті сучасних соціальних процесів. Відтак, у соціальній філософії актуалізується проблема визначення понять «агресія» та «тваринний складник людської природи», їх подальший аналіз як наукових феноменів.

Мета статті – дослідження агресії в контексті філософської антропології, з'ясування біологічної сутності природи людини.

Проблема людини завжди посідала центральне місце у філософії ще з часів Сократа та його центрального звернення до людини «Пізнай себе!». У Книзі 10 «Законів» та у праці «Аксіох» учень Сократа Платон стверджував, що стосовно людини саме душа є причиною блага і зла, прекрасного і ганебного, справедливого та несправедливого, при цьому душа також є старішою за всі матеріальні тіла й існує незалежно від них [див.: 7; 8]. Крім цього, мислитель наголошував, що такі якості людини як моральні норми, бажання, почуття, умовиводи, думки, турботи і пам'ять притаманні душі й, отже, виникли раніше від самої людини. Щодо поняття «людина», то філософ у праці «Аксіох» яскраво ілюструє своє ідеалістичне тлумачення її, власне, як душі, безсмертної істоти, яка заперта у тимчасовій оболонці – в'язниці, яка схильна до тління та смерті [див.: 7, с. 415-416].

Аналізуючи будову людської душі, Платон говорив, що вона складається з трьох головних елементів («родових первнів»), а саме:

- «розумного» складника, завдяки якому людина має змогу мислити і міркувати – цей складник у свою чергу є основою для моральної поведінки людини та формування її чеснот;
- «жадаючого» (нерозумного) складника, що лежить в основі потягів, жаги, прагнення до багатства, тілесних задоволень – цей компонент душі займає більшу її частину;
- «шаленого» складника, завдяки якому в душі утворюються і тривають почуття та емоції [див.: 7, с. 232-235].

Щодо проблеми подвійної природи людини, то, на думку мислителя, людина може мати «добру» і «погану», «зіпсовану» душу. При цьому якщо душа людини володіє «доброю душею», то вона неминуче виявляє природжене прагнення до реалізації численних чеснот (мудрості, доброти, мужності, стриманості тощо), які є виявом однієї базової, інтегральної чесноти, якою є

справедливість. Розвиваючи таке бачення, Платон у Книзі 4 «Держави» характеризує розвинену і «добру» душу як таку, в якій панує «розумний» складник, який підживлюється енергією «шаленого» первня, тобто будь-який моральний і добродесний вчинок, на думку мислителя, повинен бути усвідомленим і емоційно підкріпленим.

«Жадаюча» ж частина «доброї душі» повинна підкорятися цим двом первням – саме за таких умов людина (власне, її душа) прагне добродесної поведінки і діяльності. Платон, зокрема, наголошує, що справедливою може бути лише душа з природними стосунками владарювання та підвладності своїх первнів, а до несправедливих учинків і вад призводить сум'яття та «блукання» різних частин душі [див.: 8, с. 240-241].

Аналізуючи твори великого мислителя, ми можемо побачити, що негативні якості людини, зокрема злочинні, пояснюються ним як вияви «поганої душі», яка характеризується непідконтрольним пануванням її «жадаючого» первня [див.: 7]. Така людина, згідно з поглядами філософа, нерозумна, нестримана, шалена, а також така, що виявляє прагнення перш за все вдовольнити власні нерозумові потяги, причому всі негативні якості такої душі, за Платоном, є суттю найбільшого та найпотворнішого на світі зла – несправедливості [див.: 8].

Учень Платона і видатний філософ античності Аристотель, проаналізувавши його погляди, а також позиції інших видатних філософів того часу – Сократа, Фалеса, Діогена, Геракліта, Анаксагора, Демокріта та інших, вважав, що під людиною слід розуміти водночас моральну та розумну істоту, яка узгоджує свою поведінку з уявленнями про добро і зло. Філософ також визначав, що призначення людини полягає у самовдосконаленні, самоствердженні як духовної істоти, найвищою формою діяльності якої є пізнання [див.: 2].

Аристотелівське тлумачення людини і людської душі, на відміну від платонівського, невідривне від тлумачення тіла і має певні матеріалістичні риси. Душа, на думку великого Стагірита є «ентелехією» людського тіла і, власне, його визначальним складником [див.: 2, с. 396-397]. Душі, як стверджував філософ, властивий постійний рух, причинами якого він називав нерозумні вольові потяги і розумову діяльність (мислення), які водночас є компонентами душі. Функція розумового складника тлумачиться як здатність душі до наукового, теоретико-пізнавального споглядання та розуміння принципів буття, а також до розсудливого осмислення повсякденних обставин. У свою чергу нерозумний складник, на думку Аристотеля, відповідальний за виявлення сукупності потреб і вольових якостей людини [див.: 2, с.442-444].

Він говорив, що в душі кожної людини мають місце три властивості, завдяки яким її можна називати гидкою, а саме: порочність, нестриманість і звірство [див.: 3, с. 342-343]. На думку філософа, ці передумови разом із соматичними причинами призводять до слабкої моральної стійкості, принциповості, хиткої вольової переконаності та, як наслідок, до злочинів.

У середньовічній філософії людина трактувалась як частина світового порядку, встановленого Богом, як абсолютний першопочаток. Виходячи з цього і розумілась специфіка людського буття (Августин, Т. Аквінський). З аксіоми Р. Декарта «Я мислю, отже існую» починається розуміння внутрішньої психічної сутності людини. Проти абсолютизації влади розумного первня в людині виступав Б. Спіноза, який вважав, що люди швидше підкоряються керівництву сліпого бажання, ніж розуму. Згідно з думкою Б. Спінози бажання є самою суттю людини. Д. Г'юм виступив проти уявлень, що будь-яка розумна істота узгоджує свої помисли з розумом і намагався довести, що сам розум не може служити мотивом вольового акту, і що цей розум не перешкоджає протіканню афектів. Г'юм вважав, що, в принципі, розум і афекти не можуть протистояти один одному в управлінні волею людини й, отже, немає потреби говорити про будь-яку боротьбу між ними. У думках Спінози і Г'юма багато схожого з тим, що пізніше було досліджено в психоаналітичному вченні З. Фрейда.

Сьогодні розуміння головної особливості людини та її буття полягає в тому, що воно здійснюється водночас у трьох вимірах: світі природи, в соціумі та культурі. У природі людина виявляє себе як вітальна (від. лат. *vitalis* – живий, життєвий) істота, тобто веде вітальне існування, в органічному поєднанні з природою. В соціумі, в усіх його сферах людина виявляє себе як соціальна істота. У культурі, у світі духовних цінностей, людина живе духовним життям. Одночасне буття людини у трьох вимірах породжує багатоманітність і складність.

Для розуміння сутності конкурентної агресивної поведінки, що закладена у вітальності людини, слід звернутися до концепції вродженої людської агресивності відомого австрійського етолога і філософа Конрада Лоренца. Згідно з його концепцією, в основі життєдіяльності всіх тваринних видів, у тому числі й людини, лежить інстинкт агресії. Агресія трактується як позитивний чинник, який забезпечує виживання і прогресивну еволюцію тваринних видів. Їй приписується головна роль у формуванні тваринних співтовариств і об'єднань, що ґрунтуються

на основі ієрархії – однієї з основних, на думку Лоренца, форм вияву агресії у тваринному світі. «Принципом організації, без якого очевидно, не може розвиватися впорядковане спільне життя вищих тварин, є так звана ієрархія» [5, с. 76].

Згідно з цим принципом, будь-яке тваринне співтовариство, особливо співтовариство вищих тварин, є жорсткою ієрархічною структурою, на чолі якої стоїть вождь. Кожна тварина, що входить у співтовариство, займає тут певне місце, відповідне рівню її агресивності. Чим агресивнішою є тварина, тим більш високе становище вона займає у цій життєвій ієрархії. Її призначення полягає в тому, що домінуючі особини, порівняно з іншими, одержують значні переваги у задоволенні основних потреб і, в першу чергу, харчового і статевого інстинктів. Найбільшими перевагами володіє вождь як найагресивніша й, отже, найсильніша та психічно розвиненіша тварина. Він має не лише першочергове право на їжу, а й на запліднення всіх самок, які входять у співтовариство. Які-небудь посягання на ці права безжально присікаються не лише з боку глави співтовариства, а й інших його членів [5, с. 76].

У такий спосіб підтримується стабільність і запобігаються можливості розпаду цього об'єднання. Агресія набуває прихованого характеру, виявляється як конкуренція за володіння природними ресурсами між родичами за видом. Саме у конкуренції Лоренц добачав справжній вияв і реальну сутність агресії. К. Лоренц відзначав, що «формулу Дарвіна «боротьба за існування», яка перетворилася на модний вислів, яким часто зловживають, необізнані помилково відносять, як правило, до боротьби між різними видами. Насправді ж «боротьба», про яку говорив Дарвін і яка рухає еволюцію, це у першу чергу конкуренція між найближчими родичами». Людина успадкувала від «братів своїх менших» інстинктивні механізми включення, реалізації та завершення агресивної поведінки (забезпечується певними мозковими структурами), а також суб'єктивно позитивний емоційний компонент його, здатний стати автономним мотивом агресії [див.: 5].

К. Лоренц вважав, що між різними людськими популяціями все ж є відмінності в їх початковому (вродженому) ступені агресивності, що склався в результаті природного добору. Як приклад надзвичайно агресивного народу він наводив плем'я індіанців Юта. На думку К. Лоренца, людина агресивна, тому що походить від приматів. Оскільки вони траводітні тварини, то у них абсолютно відсутній властивий хижакам «інстинкт убивці». У хижаків для збереження виду повинен був у результаті еволюції виникнути механізм, який гальмує внутрішньовидову агресію, тому що «інстинкт убивці», спрямований на подібних собі, призвів би до повного вимирання виду. У гомінідів же потреби у такому механізмі не було (природа не могла передбачити, що в руках «голої мавпи з'явиться смертоносна зброя») [див.: 6].

Інстинктивна природа людської агресії осмислювалася також у психоаналітичній моделі З. Фрейда [див.: 12]. З. Фрейд виокремив два фундаментальні інстинкти – інстинкт життя (творчий первень у людині, Ерос) і інстинкт смерті (Танатос – первень руйнівний, з яким і пов'язують агресивність). Потяг до смерті, за З. Фрейдом, спонукає до саморуйнування, і агресія постає механізмом, завдяки якому цей потяг перемикається: руйнування спрямовується на інші об'єкти, у першу чергу, на інших людей.

К. Лоренц, як і З. Фрейд, вважав, що людині не дано впоратися зі своєю агресивністю, вона може тільки спрямовувати її у потрібне русло. К. Лоренц пише, що «в душі інстинкт агресії – спадщина людиноподібних предків, з яким розум не може впоратися», головна небезпека інстинкту полягає в його спонтанності [див.: 5, с. 39]. Разом із тим, К. Лоренц усе ж припускав можливість регуляції людської поведінки і відводив певну роль вихованню, покладав надії на посилення моральної відповідальності людини за своє майбутнє.

Відповідно до сучасного розуміння, з погляду етології, агресія, будучи інстинктивно наперед визначеною та соціально зумовленою поведінкою, безпосередньо пов'язана з задоволенням важливих життєвих потреб. Блокування однієї з них викликає посилення агресивних тенденцій. На рівні індивіда патологічний або непатологічний характер агресії окреслюється відповідними потребами, які зазнають фрустрації, та кількісними характеристиками агресивної поведінки, а крім того – соціальною спрямованістю [див.: 6].

Синергетика пов'язує виникнення агресії зі свободою, самоорганізацією. Французький математик і філософ А. Пуанкаре в одній із теорем доводив, що динамічні системи не можна повністю інтегрувати і виключити взаємодії. Якщо б можна було так зробити (виключити взаємодії), то, доходять висновку І. Пригожин і І. Стенгерс, неможлива була б самоорганізація, саме життя [див.: 9, с. 125, 165].

І. Сеченов [див.: 10] уперше звернув увагу на зупинку певних дій, розрив у взаємодіях. Людина на грубість може відповідати грубістю (а взагалі людина може жити за старозавітним принципом «око за око», «зуб за зуб»), а може цього не зробити, відійти від мерзотника, виявити

свободу як вибір між злом і добром. У новозавітному вченні (нагірна проповідь Христа) Ісус радить: тебе вдарили по лівій щоці, підстав праву, в тебе попросили сорочку, віддай ще й плащ).

У соціально-гуманітарних науках ентропію розуміють, як відхилення від якоїсь норми, невизначеність, зниження рівня організації, помилки в управлінні, плануванні. Звідси зрозуміло, що ентропією пронизане як індивідуальне життя людини, так і суспільне. Чому так? Є об'єктивні причини (непередбачуваність подій, недостатність і неістинність знань, стихійні лиха тощо).

Джерело ентропії – тваринна природа людини, яка є гіршим злом, аніж сама тварина, бо людина наділена розумом і, отже, може зробити більше зла, озброюючись штучними знаряддями вбивства чи насильства. Тому людина постійно стримує себе, регламентує свої дії, формулює різні заборони, моральні правила, релігійні заповіді, юридичні закони [див.: 11].

Саме через свою тваринну природу людина може знищити себе. Потребою стало формулювання правил взаємовідносин між людиною і природою. Виникла нова (екологічна) система табу, заборон, правил поведінки.

Як приклад згадаймо основні мотиви творчості Михайла Івченка [див.: 4]. Уже в ранніх творах письменника чітко простежується мотив пробудження звіра в культурній людині. Так, в оповіданнях «На пасіці», «В рідній оселі», «В останні хвилини», «Тіні нетлінні» та ін., художньо розв'язуючи проблему справжньої сутності людини, М. Івченко створює яскравий і водночас жахливий у своїй правдивості образ, який увібрив у себе болісні переживання митця, – образ людини-звіра, що нехтує системою ціннісно-етичних орієнтацій заради задоволення фізіологічних потреб. Усі ці твори об'єднує спільна ситуація – автор описує раптове вивільнення первинних біологічних імпульсів. Загалом, у творчості М. Івченка змодельовано декілька варіантів бестіарної поведінки героїв, яка найчастіше реалізується в текстах як сплеск неконтрольованої агресії або як потужне сексуальне бажання.

Цікаво, що тваринне поведіння героїв у письменника (враховуючи будь-який із зазначених варіантів) містить очевидну проекцію на теорію інстинктів З. Фрейда. Ми не маємо доказів безпосереднього впливу ідей австрійського психоаналітика на творчість М. Івченка, однак слід зазначити, що ранні оповідання прозаїка були написані в 1917-1919 рр., коли вчення З. Фрейда вже набуло поширення в Україні і, безсумнівно, сприяло пошуків уваги до проблеми конфлікту між свідомим і підсвідомим у вітчизняній літературі. У прозі М. Івченка фрейдівські асоціації набувають своєрідного втілення. Так, письменник робить основною тезу про те, що головними генетично закоріненими спонукальними мотивами людської життєдіяльності є сексуальність (Ерос, «інстинкт життя») і агресивність (Танатос, «інстинкт смерті»), проте його цікавить насамперед спроможність людини подолати в собі ці тваринні інстинкти.

Типовим для М. Івченка є конфлікт духовного і тваринного первнів у людині, який покладено в основу оповідання «На пасіці» (1917). У сцені бійки пасічника Степана із сільським злодієм *«щось зле й шалене підхопило Степана, й серце тривожно забилося. Він легко перескочив канаву й через хвилину був коло чоловіка <...> Поява Степана була така несподівана, що обличчя у парубка раптом перекривилось. Здивовані очі дивилися широкими й жахливими чоловічками, що нічого не розуміють <...> Одну хвилю вони борювались, не осиливши один одного, але злість Степанова була така велика і таке неймовірне напруження піднімалось по всій його істоті, що він раптом міцно схопив злодія й хутко повалив на землю»* [4, с. 156].

Сцену кривавої розправи М. Івченко подає підкреслено натуралістично: *«Степан хутко вирвався з рук парубка, який ще хотів придержати його за ноги, і потім почав знову бити. Його тяжкі каблуки великих чобіт жорстоко й уперто місили плазуюче тіло, і було в цьому щось страшне, й зле, і в ту ж пору приємне. Вставала всередині тяжка хвиля, підступала до самого горла, і Степан з насолодою, смакуючи, топтав знову каблуками»* [4, с. 156-157]. У той же час неодноразові згадки автора про «насолоду», яку відчував герой, розкривають перед читачем інший аспект проблеми – всю глибину морального падіння людини.

Симптоматична поведінка героїв у момент їх озвіріння: М. Івченко обов'язково описує різкі рухи, дике харчання (сичання, сопіння), «безглуздий» тупий погляд і т.ін. Аналогічні «маркери» озвіріння людини часто з'являються і в інших творах письменника: в оповіданнях «В рідній оселі» (Юрко), «Лісові пасма» (Вовнастий), «Падеспань» (Дрогодза), повісті «Світляки» (Борис), романі «Робітні сили» (Горошко). Подібним чином описано схожу ситуацію в оповіданні В. Підмогильного «Ваня» (1919). У цьому творі семилітній хлопчик, б'ючи камінням свого собаку, також переживає раптовий напад неконтрольованої та цілком безпідставної люті [1, с. 451].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підводячи підсумки, слід зауважити, що поняття «агресія» міждисциплінарне і його можна вважати філософсько-антропологічною категорією. Воно відображає родову якість людини і є характерною рисою її поведінки у межах

суб'єкт-суб'єктних відносин. Агресія має біосоціальну сутність і виявляється у конкретних культурно-антропологічних формах, як короткочасних, так і пролонгованих.

Філософ Імануїл Кант мріяв про той час, коли на Землі запанує загальний мир, коли прості норми моральності й справедливості стануть нормами взаємин не лише між людьми, а й між народами. Однак життя показує, що ми не тільки не наближаємося до реалізації цієї мрії, а, навпаки, віддаляємося від неї. Тут ми ще і ще раз повертаємося до думки, що природна, біологічна, сутність людини у внутрішньовидових відносинах може виявлятися у таких жорстоких формах і масштабах, які не спостерігаються навіть в тваринному світі, та набувають імовірності реалізації найбільш апокаліптичних сценаріїв.

Література

1. Акулова Н. Ю. Між тілом і духом : до проблеми онтологічної сутності людини в прозі Михайла Івченка / Н. Ю. Акулова // Актуальні проблеми слов'янської філології. – 2011. – Випуск XXIV. – Частина 2. – С. 449-457.
2. Аристотель. Сочинения : в 4 т. / Аристотель; [пер. с древнегреч.]. – Москва : Мысль, 1976. – Т. 1. – 550 с.
3. Аристотель. Сочинения : в 4 т. : пер. с древнегреч / Аристотель; [пер. с древнегреч.]. – Москва : Мысль, 1983. – Т. 4. – 830 с.
4. Івченко М. Робітні сили : новели, оповідання, повісті, роман / Михайло Івченко; [упоряд. І текстол. підгот. творів С. А. Гальченка, В. О. Мельника; передм. В. О. Мельника ; прим. С. А. Гальченка]. – К. : Дніпро, 1990. – 821 с.
5. Лоренц К. Агрессия (так называемое «зло») / К. Лоренц; [пер. с нем.]. – М.: Прогресс, Универс, 1994. – 272 с.
6. Лоренц К. Так называемое зло / А. И. Федоров / К. Лоренц. – М.: Культурная революция, 2008. – 616 с.
7. Платон. Диалоги / Платон; [пер. с древнегреч.]. – АН СССР. Ин-т философии. Филос. наследие. – Москва, 1986. – 607 с.
8. Платон. Сочинения : в 3 т. / Платон; [пер. с древнегреч.]. – АН СССР. Ин-т философии. Филос. наследие). – Москва, 1972. – Т. 3. – Ч. 1. – 687 с.
9. Пригожин И. Время, хаос, квант. К решению парадокса времени / И. Пригожин, И. Стенгерс. – М., 1994. – 266 с.
10. Сеченов И. Избранные философские и психологические произведения / И. Сеченов. – М., 1947. – 651 с.
11. Фреїк Н. Д. Ентропія й філософські аспекти живого / Н.Д.Фреїк, Й.К.Цимбрикевич // Фізика й хімія твердого тіла. – 2011. – № 4. – С. 1107-1111.
12. Фрейд З. О психоанализе / Зигмунд Фрейд; [пер. с нем. Г.В. Барышниковой]. – М.: АСТ; Харьков: Фолио, 2001. – 699 с. – (Вершины человеческой мысли).

Summary

Kachmar O. Aggression as a Manifestation of Animal Nature of Man. *The article analyzes different approaches to the human nature, focuses on the biological (animal) components of human nature. In the article the problem of good and evil correlation in human nature is being considered. From the author's point of view, modern culture, which has created unprecedented means of mass extermination of people by people, deserves stricture and castigation. According to modern understanding, in terms of ethology, aggression, being instinctively pre defined and socially conditioned behavior directly related to the pleasure of important necessities of life. Blocking one of them causes increased aggressive tendencies. At the level of individual pathological aggression or nepatolohichnyy character defined corresponding requirements of experiencing frustration and quantitative characteristics of aggressive behavior, and besides – its social orientation. Human aggression is viewed from four explanatory perspectives, derived from the ethological tradition. The first consists of its adaptive value, which can be seen throughout the animal kingdom, involving resource competition and protection of the self and offspring, which has been viewed from a cost-benefit perspective. The second concerns the phylogenetic origin of aggression, which in humans involves brain mechanisms that are associated with anger and inhibition, the emotional expression of anger, and how aggressive actions are manifest. The third concerns the origin of aggression in development and its subsequent modification through experience. An evolutionary approach to development yields conclusions that are contrary to the influential social learning perspective, notably that physical aggression occurs early in life, and its subsequent development is characterized by learned inhibition. According to this account, aggression has its origins in evolved adaptations, and is characteristic of humans, as it is of many other animals. We should not therefore categorize it as abnormal or pathological behavior. Yet at the same time, some variations associated with its underlying genetic basis, or brain function, or environmental influences, may well represent forms of aggression that are abnormal in an adaptive sense, in that they are counter-productive for the individuals concerned. In other cases, forms of aggression that are disruptive, to other individuals and to society as a whole, may be based on rational decision-making processes. It is concluded that the contradictions of human nature – between the biological and the social, physical and spiritual, natural and artificial, rational and emotional – in today's conditions are extremely sharp. The said situation requires more in-depth scientific analysis of human nature, the study of the origins of human aggression. Keywords: aggression; human nature; animal nature of man.*